



Munich Personal RePEc Archive

Structure of contracts and governance of Bulgarian farms

Bachev, Hrabrin

Institute of Agricultural Economics - Sofia

January 2025

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/123372/>
MPRA Paper No. 123372, posted 05 Feb 2025 05:57 UTC

Структура на договорите и гавърнанса в българските ферми¹

Храбрин Башев²

1. Въведение

Съществуват малко на брой задълбочени изследвания за структурата на договорите и договорните отношения в аграрната сфера на страната (Башев и Терзиев, 2001, 2002). Повечето изследвания в тази област фокусират на определен тип договори, като снабдяване със земя, реализация на продукцията и т.н. без да се анализира структурата на разнообразните договори използвани от аграрните агенти. Нещо повече, анализите се базират на официална (статистическа и друга) информация, която дава представа само за част (формално регистрирани сделки със земя, наета работна сила, получен банков кредит и т.н.), а не за цялостните отношения на селскостопанските субекти. Съществуващите казусни проучвания са ограничени до определени ферми или типове договори използвани от тях и като правило малко представителни.

В разработката се представят резултатите от широкомащабно проучване на структурата, факторите и еволюцията на договорните отношения на земеделските стопанства в България, включваща управлението на снабдяване с природни, материални, биологични, финансови и човешки ресурси, краткосрочни активи, услуги, иновации, управление на риска, реализация на фермерската продукция и услуги, предоставянето на агро-екосистемни услуги. Проучването се основава на анкета с менажери на типични ферми от различен тип и местоположение проведена в края на 2023г. със съдействието на Националната служба за съвети в земеделието³.

¹ Разработката е направена с финансовата подкрепа на Фонд научни изследвания, проект „Механизми и форми на аграрното управление в България“, Административен договор № КП-06-Н56/5 от 11.11.2021г.

² Професор, Институт по аграрна икономика, София, Email: hbachev@yahoo.com

³ Авторът изказва сърдечна благодарност на НССЗ, на всички експерти и менажери на земеделски стопанства участвали в анкетното проучване.

2. Методология на изследването

Основните агенти, които управляват аграрните договори и отношения са менажерите на различните типове ферми – индивидуални, фамилни, кооперативни, корпоративни и др. Никой не познава по-добре от фермерските менижери състоянието и условията на ресурсите, дейността и взаимоотношенията на земеделските стопанства, същинските причини за управленчески избор, практически ползваните форми на гавърнанс (за снабдяване на ресурси, маркетинг и т.н.) и взаимоотношения с други агенти, специфичните и съвкупни разходи и изгоди за стопанството, критичните фактори подпомагащи или ограничаващи развитието на фермите и т.н. Не съществува и друга налична информация за формите и факторите на договорните отношения за стопанствата от различен тип и местоположение в страната. Поради тази причина разработката се основава на първична информация предоставена от фермерски менижери.

В периода ноември-декември 2023г. беше проведено мащабно проучване с менижерите на 345 комерсиални ферми с различен юридически вид, размер, продуктова специализация, и екологично и географско местоположение. Фермерите бяха интервюирани от местните експерти на Националната служба за съвети в земеделието и избрани като характерни за съответния регион на страната. Проучените стопанства представляват 0,26% от всички земеделски стопанства в България (МЗХ, 2023г.). По-голямата част от изследваните стопанства (94,2%) са „Регистрирани земеделски производители“, съставляващи 0,5% от всички регистрирани земеделски производители в страната (Аграрен доклад, 2023г.). Структурата на анкетираните ферми приблизително съответства на съвременната структура на земеделските стопанства в страната (Таблица 1 и Таблица 2).

Таблица 1. Обща характеристика на анкетираните земеделски стопанства (процент)

Характеристика	Полски и култури	Зеленчуци, цветя и гъби	Трайни насаждения	Тревопасни животни	Свине, птици и зайци	Смесени растениевъдни	Смесени животновъдни	Смесени растениевъдни оживотновъдни	Пчелни семеи ства	Дял в общите
Физическо лице	23,91	90,38	76,79	67,83	50,00	60,42	57,14	54,55	85,71	67,83
Едноличен търговец	17,39	7,69	9,82	11,30	0,00	12,50	28,57	15,15	10,71	11,30
Кооперация	13,04	0,00	0,89	4,35	12,50	6,25	0,00	12,12	0,00	4,35
Търговско и друго дружество	43,48	1,92	11,61	15,36	37,50	20,83	14,29	18,18	1,79	15,36
Сдружение	2,17	0,00	0,89	0,58	0,00	0,00	0,00	0,00	1,79	0,58
Предимно за самозадоволяване	0,00	2,04	1,83	2,11	12,50	0,00	0,00	0,00	1,89	2,11
По-скоро малко за отрасъла	11,63	71,43	60,55	46,99	25,00	44,44	50,00	34,38	43,40	46,99
Средно за отрасъла	58,14	26,53	33,94	42,77	62,50	44,44	50,00	59,38	52,83	42,77
Голямо за отрасъла	30,23	0,00	3,67	8,13	0,00	11,11	0,00	6,25	1,89	8,13
Земеделски производител	95,65	98,08	97,32	94,20	87,50	97,92	42,86	90,91	96,43	94,20
Животновъд	13,04	3,85	4,46	26,09	87,50	2,08	85,71	66,67	48,21	26,09
Биологически производител	2,17	9,62	24,11	13,33	0,00	4,17	0,00	6,06	35,71	13,33
Дял в общите	13,33	15,07	32,46	9,86	2,32	13,91	2,03	9,57	16,23	

Източник: Анкета със земеделски производители

Таблица 2. Обща характеристика на анкетираните земеделски стопанства (процент)

Характеристика	Полски и култури	Зеленчуци, цветя и гъби	Грайни насаждения	Тревопасни животни	Свине, птици и зайци	Смесени растениевъдни	Смесени животновъдни	Смесени растениевъдни оживотновъдни	Пчелни семеи ства	Дял в общите
Предимно равнинен	88,37	70	66,99	68,32	75	76,09	85,71	46,43	61,11	68.32
Предимно планински	11,63	30	33,01	31,68	25	23,91	14,29	53,57	38,89	31.68
В защитени зони	1,16	1,74	3,77	8,99	0,00	0,87	0,29	1,16	2,61	8.99
Близо до големи градове	0,87	2,32	6,96	13,04	0,00	1,45	0,00	0,87	0,87	13.04
Северозападен район	32,61	7,69	7,14	20,29	50,00	18,75	0,00	27,27	23,21	20.29
Северен централен район	15,22	7,69	9,82	8,99	25,00	6,25	14,29	12,12	8,93	8.99
Североизточен район	17,39	17,31	19,64	19,71	12,50	35,42	57,14	21,21	32,14	19.71
Югозападен район	15,22	34,62	27,68	19,71	0,00	12,50	0,00	18,18	8,93	19.71
Южен централен район	10,87	26,92	22,32	21,74	0,00	16,67	14,29	21,21	17,86	21.74
Югоизточен район	8,70	5,77	13,39	9,57	12,50	10,42	14,29	0,00	8,93	9.57

Източник: Анкета със земеделски производители

Анкетната карта съдържаше 29 основни въпроса и множество подвъпроси относно общата характеристика на фермата (юридически статус, размер, специализация, местоположение и т.н.) и менижера/собственика на фермата (възраст, пол, образование, опит и т.н.), специфичните форми и фактори на управление в основните функционални области на фермата (снабдяване на земя, вода, труд, услуги, краткосрочни и дългосрочни материални и биологични активи, финанси, знания и иновации; маркетинг на продукцията и услуги на фермата, и управление на риска), и факторите, които улесняват и ограничават развитието на стопанствата. Въпросите и възможните отговори бяха разработени след обширен преглед на литературата и многобройни задълбочени интервюта с мениджъри на ферми от различен тип и местоположение. Въпросникът беше обсъден и с водещи специалисти в тази областта, тестван с менижери на различни видове стопанства в две области на страната (Пловдив и Благоевград) и допълнително подобрен. Анкетната карта дава възможност и за нов отговор и коментар на всички поставени въпроси.

Целта на анкетното проучване беше да се „преведат“ основните категории на Новата институционална икономика (гавърнанс, ограничена рационалност, опортюнизъм, транзакционни разходи, институционални регулации и ограничения и т.н.) на ежедневния език на мениджърите, за да се избегне всякакво объркване и да се направи правилен анализ. Взети са предвид както формалните, така и неформалните договорености, включително взаимосвързани, сложни и хибридни форми. Отчитат се многообразните критични институционални, пазарни, личностни, технологични, природни и т.н. фактори за избор на гавърнанс. Общите институционално и персонално детелминирани транзакционни разходи са включени в анализа (за информация, обучение, преддоговорни, следдоговорни, коалиционно управление и развитие и др.). Управлението на аграрните транзакции се изучава холистично, тъй като се вземат предвид не само специфичните (преки), но и съвкупните разходи на фермата.

За да се подобри прецизността и да се избегнат недоразумения, интервюиращите бяха обучени от автора и постоянно консултирани по време на анкетирането директно или по телефона. Прецизността (откровеността) на отговорите на фермерите беше осигурена чрез гарантиране на анонимност, тъй като бяха изразени някои опасения относно подробен въпросник и изтичане на частни данни към други заинтересовани страни (правителствени и данъчни власти, конкуренти и др.).

Така например, разделът за снабдяване със земя на въпросника включва въпроси за управлението на земеделските земи и води. Той се състои от пет основни въпроса (с редица подвъпроси): Размер на стопанисвана земя, Честота на сделките със земеделски земи, Вид на договора и партньора в сделките със земя и вода, Тип на цената на земята и поземлената рента, Проблеми на сделките за снабдяване със земя и вода.

Земеделската земя е природен ресурс и основните форми на нейното снабдяване във фермите са външни (покупка или аренда) и вътрешни (индивидуална или колективна

собственост)⁴. Ето защо идентифицираните и изследвани алтернативни форми на управление на земята са: краткосрочен (сезонен) договор за наем, дългосрочен договор за наем, собственост на фермата, и колективно обработване с други ферми (коалиционен договор). Например, наемането от друг агент на ливада за един или повече сезона за паша на животните във фермата се разглежда като договор за наем на земя. От друга страна, закупуването от друг агент на реколтата (окосена трева) от земята от животновъд се класифицира като договор за доставка на суровини. По същия начин, договорът за прехвърляне на права за обработване на дадена земя на друга ферма (или права за инсталиране на слънчеви панели върху земеделска земя) се счита за договор за отдаване под наем, докато договорът за прибиране на реколтата от фермата от друг агент (напр. бране на череши от самия клиент) се изучава като маркетингов договор. Следвайки същия подход, договорът за платен или свободен достъп на територията или активите на фермата (например, за събиране на поен от пчелите на друг фермер, лов, преминаване, организиране на мероприятие и т.н.) се смята за предоставяне на агро-екосистемна услуга, а не договор за отдаване на земята под наем.

Въпросникът, използван в това проучване, е актуализирана версия на стар въпросник от подобно мащабно проучване, проведено по време на предприсъединителния период на страната към ЕС през 2001г. Това предоставя изключителна възможност за сравняване на резултатите от двете проучвания и анализ на развитието на формите и факторите за управление на договорните отношения на фермите през последните две десетилетия (преди и по време на прилагането на ОСП на ЕС).

Отговорите на менажерите на фермите бяха обобщени и групирани според вида на фермите и персоналните характеристики на мениджърите с използване на Excel. Освен това беше потърсена и връзката (корелацията) между важни показатели (като между пол, възраст, образование и професионален опит на мениджъра, и формата на договора), за да се установи важността на определени фактори за вида и разходите за управление на договорите.

За проверка на представителността на изследването се извършва оценка на статистическата грешка, показваща несъответствие между резултатите от изследването и цялата съвкупност⁵. Статистическият тест за измерване на грешката се извърши с помощта на двуетапна процедура и уравнения, предложени от Ivanov et al. (2022):

$$SS=(Z*(1+CV*p))/C^2 \tag{1}$$

$$\llbracket SS \rrbracket _FN=SS/(1+((SS-\sqrt{P}))/((SS+\sqrt{P}))) \tag{2}$$

⁴ За разлика от правата върху другите материални и биологични активи, които могат да се купят, наемат, но също така и „произведат“ от фермата.

⁵ Статистическите изчисления и изводи се направиха от Божидар Иванов.

където:

SS е размерът на извадката;

SS_{FN} – финалният размер на извадката;

Z – Z -test статистика за конфициалното ниво на извадката;

CV - коефициент на вариация;

p – вероятност на проявление;

P – размер на популацията;

C – статистическа грешка.

Размерът на извадката наброява 345 въпросника и статистическата грешка е оценена за ниво на достоверност от 95%, където p стойността е 0,05 за извадка с два размера, а статистическият резултат на z теста е равен на 1,96. Размерът на популацията е взет за 132742, колкото са стопанствата в България според последното преброяване през 2020г. Статистическата грешка на теренното проучване се получава 0,106, което означава, че има 10,6% шанс генерираните резултати от теренното проучване да се различават от реалните резултати на цялата популация. Размерът на статистическата грешка е доста приемлив за целите на това проучване и следователно демонстрираните факти и цифри от проучването могат да бъдат приети с висока степен на представителност и надеждност. Следователно, проведеното проучване работи с добра представителност и умерена статистическа грешка. Това обаче не означава, че отговорите от мениджърите са винаги правдоподобни и верни, тъй като част от предоставената информация касае лични предпочитания и възприятия и отговорите могат да варират в зависимост от ситуацията и средата.

Извършен е и тест за хипотеза, при който въз основа на грешката на извадката се прави Z тест и оценка на нивото на надеждност, за да се провери нивото на достоверност и значимост на получените отговори и цифри от респондентите на проучването. Резултатите от проверката на хипотезата, извършена по въпроса „Честота на сделките със земя“, са представени в Таблица 3. Този въпрос обхваща няколко подвъпроса с общ брой възможни отговори до 5. За да се направи проверка на хипотезата, се използват различни стандартни методи за оценка на нивото на достоверност на извадковото проучване, заедно с определяне на доверителния интервал на резултатите, включително извършване на z -тест статистика.

Таблица 3. Проверка на примерна хипотеза на получените резултати по въпроса за честотата на сделките със земеделска земя

Hypothesis sample statistics	Observations	Sample average \bar{X}	Standard deviation σ	Sample error	Lower confidence limit $X - X* \% CI$	Upper confidence limit	Confidence level	Z score	Z critical value
Purchase	331	20%	3,55 %	0,41%	2,56%	2,58%	99%	0,75	2,63
Sale	324	20%	2,65 %	0,1%	1,98%	1,99%	99,2%	0,38	2,69
Short-term lease-in	328	20%	4,67 %	0,91%	3,18%	3,24%	98,7%	1,66	2,50
Long-term lease-in	326	20%	4,26 %	0,01%	2,95%	2,95%	98,9%	0,76	2,53
Lease-out	310	20%	2,66 %	0,59%	1,89%	1,91%	99,3%	1,21	2,68

Източник: изчисления на автора.

Резултатите, от тестване на значимостта и надеждността на получените отговори от мениджърите на ферми, показват, че цифрите са високо устойчиви. Този тест се извършва чрез разделяне на цялата извадка на две подгрупи на случаен принцип с предварително структуриране на въпросници по критерии за правен статус и локализация на фермите. Нивата на доверие в обхванатите 5 подвъпроса варират между 98,7% до 99,3%, което свидетелства за почти пълно покритие на възможните случаи. Z тестът показва, че няма принципна разлика между тези две подгрупи и въпреки малките различия между тях те имат едни и също значение и базови резултати. Този анализ доказва с висока степен на достоверност, че направените оценки и разпределението на дадените отговори са доста надеждни. Това означава, че може да се предполага, че подобно разпределение на отговорите съществува и в цялата популация.

Следователно с висока степен на увереност може да се предположи, че резултатите от това анкетно проучване дават реалистична представа за доминиращите форми, фактори и тенденции в управлението на договорните отношения на българските ферми. Статистическата представителност на извадката е значителна; доверието на фермерите беше гарантирано чрез запазване на анонимност; събирането и обработката на данните са извършени професионално; и големият брой анкетираны ферми намаляват значението на

случаите на неразбиране или дезинформиране. Нещо повече, подобни резултати са демонстрирани с множество задълбочени казусни изследвания на различни видове ферми през последните години (Проект Agro-Governance, 2024 г.).

3. Обща характеристика на анкетираните стопанства

Болшинството от анкетираните земеделски стопанства са нерегистрирани физически лица (67,8%), като основна част от останалите имат юридически статут на фирми – 15,4% са търговски и други дружества, 11,3% са едноличен търговец и 0,6% сдружения (Таблица 1). Малко над 4% от проучените ферми са кооперативни стопанства. Мнозинството от всички анкетираните ферми са регистрирани като земеделски производител, а 26% от тях имат регистрация на животновъд. Малко над 13% от изследваните стопанства имат сертификация като биологически производител.

Мнозинството от анкетираните ферми се самоопределят като по-скоро малки за отрасъла (47%), а останалата значителна част са със средни за отрасъла размери (42,8%). Малко над 8% от всички стопанства със големи за отрасъла размери, а около 2% са предимно за самозадоволяване.

Голяма част от анкетираните стопанства са специализирани в трайни насаждения (32,5%), следвана от ферми с пчелни семейства (16,2%), и тези специализирани в зеленчуци, цветя и гъби (15,1%), смесено растениевъдство (13,95) и полски култури (13,3%). Стопанствата специализирани в тревопасни животни и тези със смесено растениевъдство и животновъдство имат по около 10% дял в общия брой на проучените ферми. Малко над 2% от всички стопанства са специализирани в свине, птици и зайци.

Болшинството от проучените стопанства на земеделски производители са разположени в предимно равнинни райони на страната (68,3%), а всяко девето е със землища в защитени зони и територии (Таблица 2). Малко над 13% от анкетираните ферми са разположени близо до големи градове. Вай-много стопанства са анкетираните в южен централен и северо-западен райони на страната (съответно 21,7% и 20,3%), а най-малко в северен-централен (9%) и югоизточен (9,5%) райони.

Мнозинството от анкетираните менажери и собственици на стопанства са мъже (68,1%), почти 32% са жени, а близо 5% от фермите са партньорска собственост (Таблица 4). Голямата част от анкетираните мениджъри (39,1%) са на възраст от 41 до 54 години, значителна част са млади фермери до 40 години (32,8%), а 11% са в пенсионна възраст над 65 години.

Болшинството от анкетираните мениджъри са със средно образование (48,1%), а значителна част и с висше образование – 46,4%. Само незначителен дял от проучените ферми са с мениджъри само с професионална селскостопанска квалификация (3,2%) или с основно образование (2,3%).

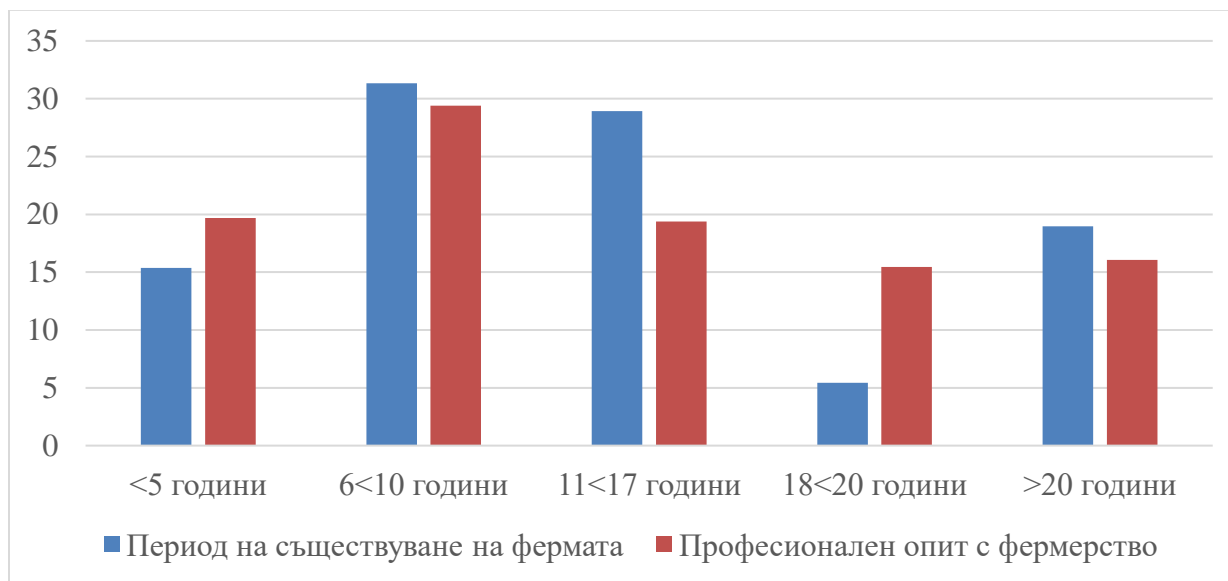
Таблица 4. Обща характеристика на анкетираните менижери на земеделски стопанства (процент)

Характеристика	Полски култури	Зеленчуц и, цветя и гъби	Трайни насажде ния	Тревопа сни животн и	Свине, птици и зайци	Смесен и растени евъдни	Смесен и животн овъдни	Смесени растениевъд но- животновъд ни	Пчелни семејст ва	Дял в общит е
Мъж	84,44	59,62	56,60	68,07	71,43	69,39	85,71	79,31	69,23	68,07
Жена	15,56	40,38	43,40	31,93	28,57	30,61	14,29	20,69	30,77	31,93
Партньорска собственост	1,74	0,29	1,16	4,93	0,29	28,57	0,00	1,16	0,00	4,93
Млад фермер (до 40 години)	18,00	40,82	45,95	32,56	25,00	40,82	0,00	19,35	39,29	32,75
Възраст от 41 до 54 години	42,00	44,90	35,14	38,90	50,00	18,37	42,86	45,16	32,14	39,13
Възраст от 55 до 65 години	34,00	4,08	8,11	17,58	12,50	12,24	57,14	22,58	14,29	17,68
Над 65 години	6,00	10,20	10,81	10,95	12,50	28,57	0,00	12,90	14,29	11,01
Основно	2,32	2,32	2,32	32,75	2,32	2,32	2,32	2,32	2,32	2,32
Средно	48,12	48,12	48,12	39,13	48,12	48,12	48,12	48,12	48,12	48,12
Висше	46,38	46,38	46,38	17,68	46,38	46,38	46,38	46,38	46,38	46,38
Професионална селскостопанска квалификация	86,38	85,22	69,28	11,01	97,39	86,67	98,55	91,01	84,35	3,19

Източник: Анкета със земеделски производители

Повече от половината от проучените ферми са с период на съществуване над 10 години (53,3%), а 19% и над 20 години. Малко над 15% от анкетираните стопанства са създадени преди 5 години (Фигура 1). Голямата част от анкетираните менижери са с професионален опит във фермерство над 6 години (80,3%), в това число повечето от половината с фермерски опит над 10 години. Почти една пета от всички анкетирани менажери обаче са с професионален опит във фермерство до 5 години.

Фигура 1. Период на съществуване на фермије и професионален опит с фермерство на анкетираните менижери

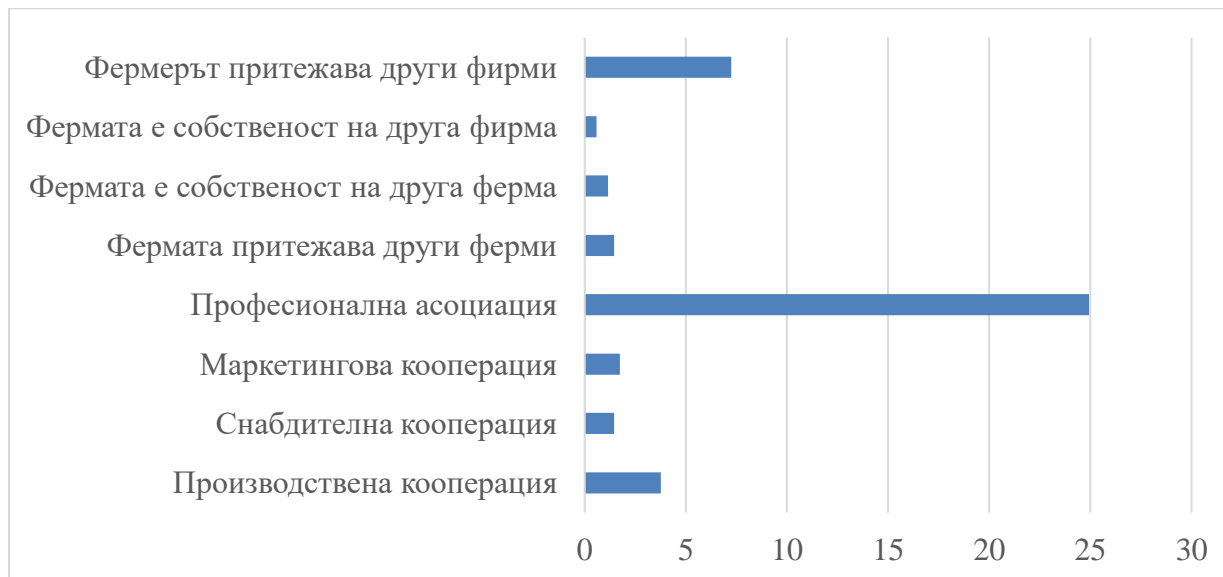


Източник: Анкета със земеделски производители

Всеки пети от анкетираните менажери членува в професионална асоциация на земеделските производители (Фигура 2). Незначителна част от анкетираните стопанства участват в колективни организации, в това число 3,8% в производствена кооперация, 1,7% в маркетингова кооперация, и 1,4% в снабдителна кооперация.

Малко над 7% от всички анкетирани фермери притежават други фирми (Фигура 2). В същото време само 1,4% от проучените стопанства притежават други ферми. Заедно с това, незначителна част от анкетираните менижери посочват, че фермата им е собственост на друга ферма (1,2%) или на друга фирма (0,6%).

Фигура 2. Членство на фермата в организации и участие в собственост на други агенти (процент)



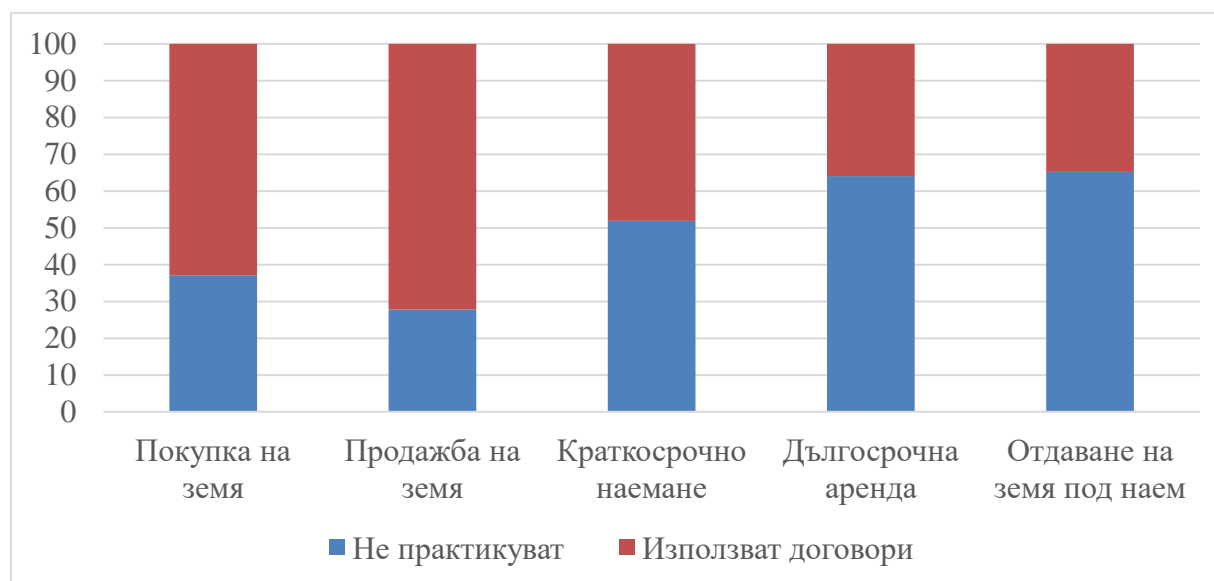
Източник: Анкета със земеделски производители

Форми на гавърнанс в основните функционални области на фермерското управление

Анкетното проучване установи, че малко над 90% от фермите стопанисват земеделска земя. Почти 70% от стопанствата притежават собствена земя - индивидуална групова или фирмена собственост, придобита от наследство, дарение, покупка и т.н. Близко 65% от всички ферми ползват наета земя чрез краткосрочни или дългосрочни договори за наемане или аренда. Само 2,3% от всички стопанства обработват съвместно земя на базата на някакъв договор за съвместна дейност.

Значителна част от българските ферми участват в сделки за покупка или продажба на земеделска земя – съответно 62,9% и 72,2% от всички стопанства (Фигура 3). Голям дял от стопанствата (48,1%) използват договори за краткосрочно наема за осигуряване на необходимите земеделски земи. Близко 36% от земеделските производител практикуват дългосрочна аренда на земя. Немалка част от българските ферми също така отдават земи под наем посредством договори за краткосрочен наем или дългосрочна аренда.

Фигура 3. Дял на фермите използващи различен тип договори за снабдяване със земеделска земя (процент)

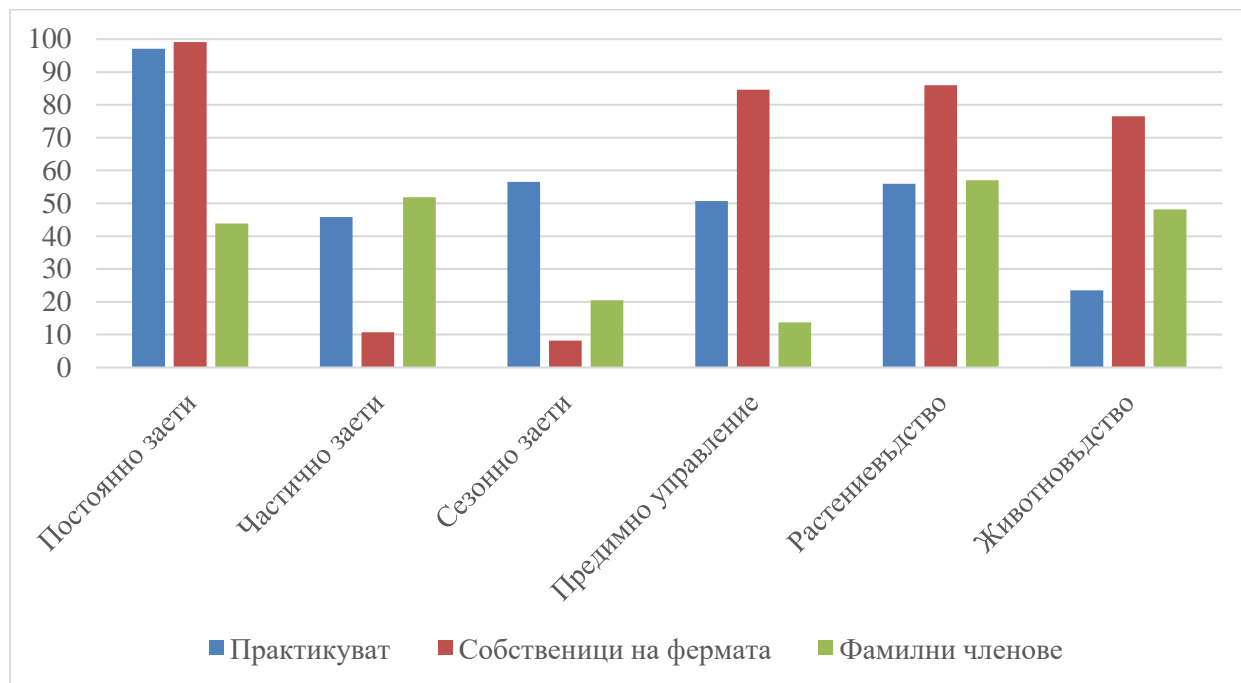


Източник: Анкета със земеделски производители

Малко над 93% от анкетираните ферми практикуват договори за наемане на работна сила. Доминираща форма за осигуряване на необходимата работна сила в болшинството от

стопанствата (97,1%) е постоянната заетост, като почти при всички тях това са собственици на фермата, а за голяма част (43,9%) фамилни членове (Фигура 4).

Фигура 4. Дял на фермите използващи различен тип договори за наемане на работна сила (процент)



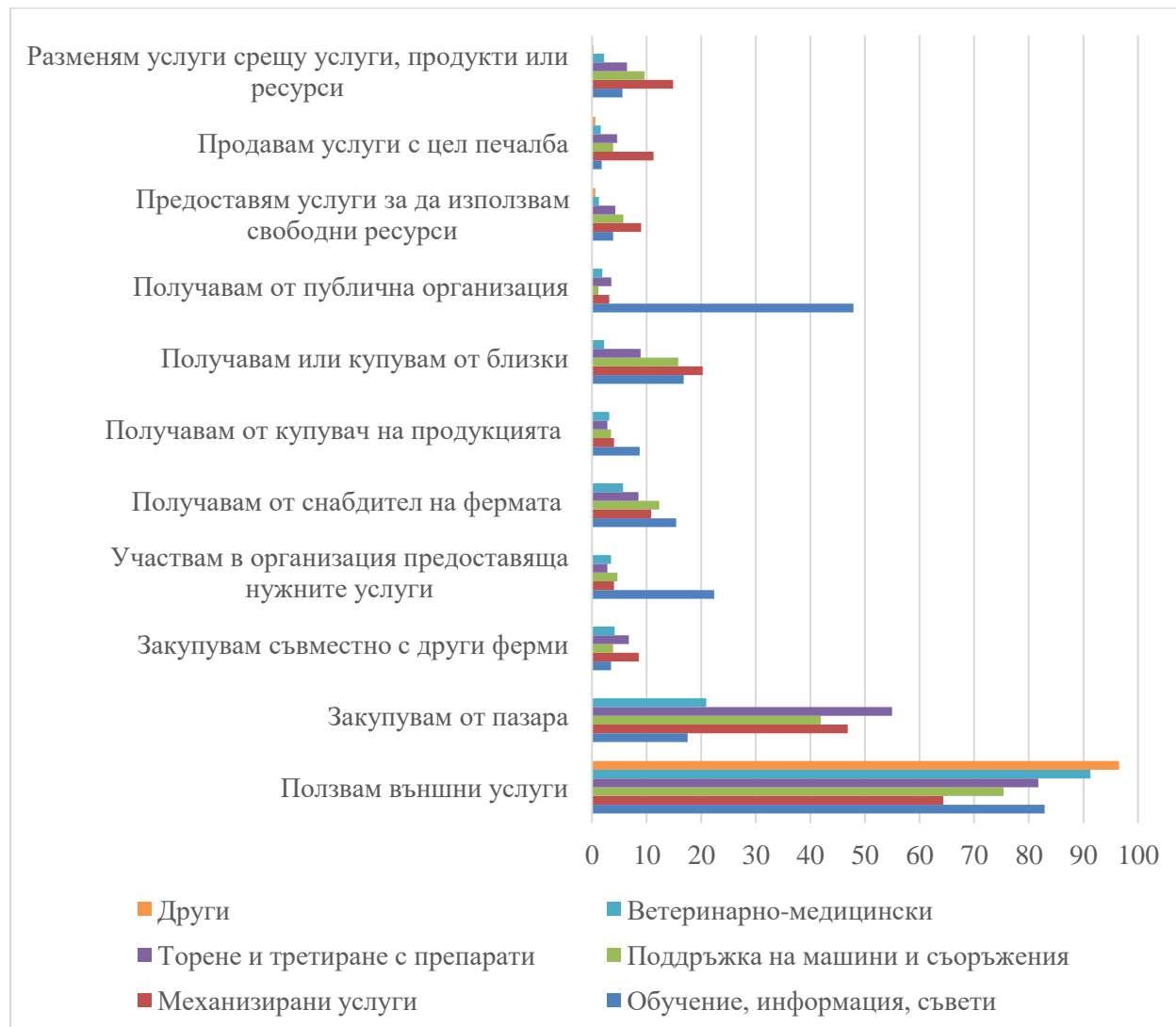
Източник: Анкета със земеделски производители

Близо 46% от стопанствата използват договори за частична заетост, като над половината предпочитат фамилни членове. Форма на сезонна заетост се практикува от 57% от земеделските производители, като мнозинството от този тип договори са с не собственици или фамилни членове.

Малко над половината от проучените стопанства използват работна сила предимно за управлението, като в голямата си част това са собственици на фермата. Близо 56% от всички ферми наемат работна сила предимно в растениевъдството, а малко над 23% предимно в животновъдството. За голяма част от тези специализирани дейности се предпочитат собственици на стопанството или фамилни членове.

Мнозинството от анкетираните стопанства ползват външен доставчик на необходими за фермата услуги – съответно 91% за ветеринарно-медицински услуги, 83% за обучение, информация, и съвети, 82% за торене и третиране с препарати, 75% поддръжка на машини и съоръжения, 64% механизирани услуги, и 97% за някакъв друг вид услуги (Фигура 5).

Фигура 5. Дял на фермите използващи определен тип договори за получаване или предоставяне на различни видове услуги (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

Стандартен или специален договор за закупуване от пазарен снабдител е най-широко прилаганата форма, която се практикува от голяма част от стопанства по отношение на торене и третиране с препарати (55%), механизирани услуги (47%), и поддръжка на машини и съоръжения (43%), и в по-малка степен по отношение на ветеринарно-медицински услуги (21%) и обучение, информация, и съвети (17%).

Съвместно закупуване с други ферми е по-малко разпространена форма, която има по-голямо значение при механизирани услуги и торене и третиране с препарати – за около 9% и 7% от използващите външни услуги стопанства.

Немалка част от проучените стопанства (22,4%) получават необходимото обучение, информация и съвети от организация която членуват, като тази форма е по-малко разпространена при другите видове услуги.

Една значителна част от стопанствата получават необходимите услуги от снабдител на фермата с продукти, ресурси или финанси посредством взаимносвързан договор „в пакет“ с нужните услуги – 15,4% от фермите по отношение на обучение, информация и съвети, 10,8% за механизирани услуги, 12,3% за поддръжка на машини и съоръжения, 8,5% за торене и третиране с препарати и близо 6% за ветеринарно-медицински услуги.

Взаимносвързан договор за предоставяне на услуга заедно с изкупуване на продукцията се практикува от около 9% от фермите по отношение на обучение, информация, и съвети и в по-малка степен от останалите стопанства.

Сравнително голям дял от фермите получават или купуват необходимите им услуги от близки, в това число всяка пета механизирани услуги, 17% обучение, информация, и съвети, 16% поддръжка на машини и съоръжения, и 9% торене и третиране с препарати.

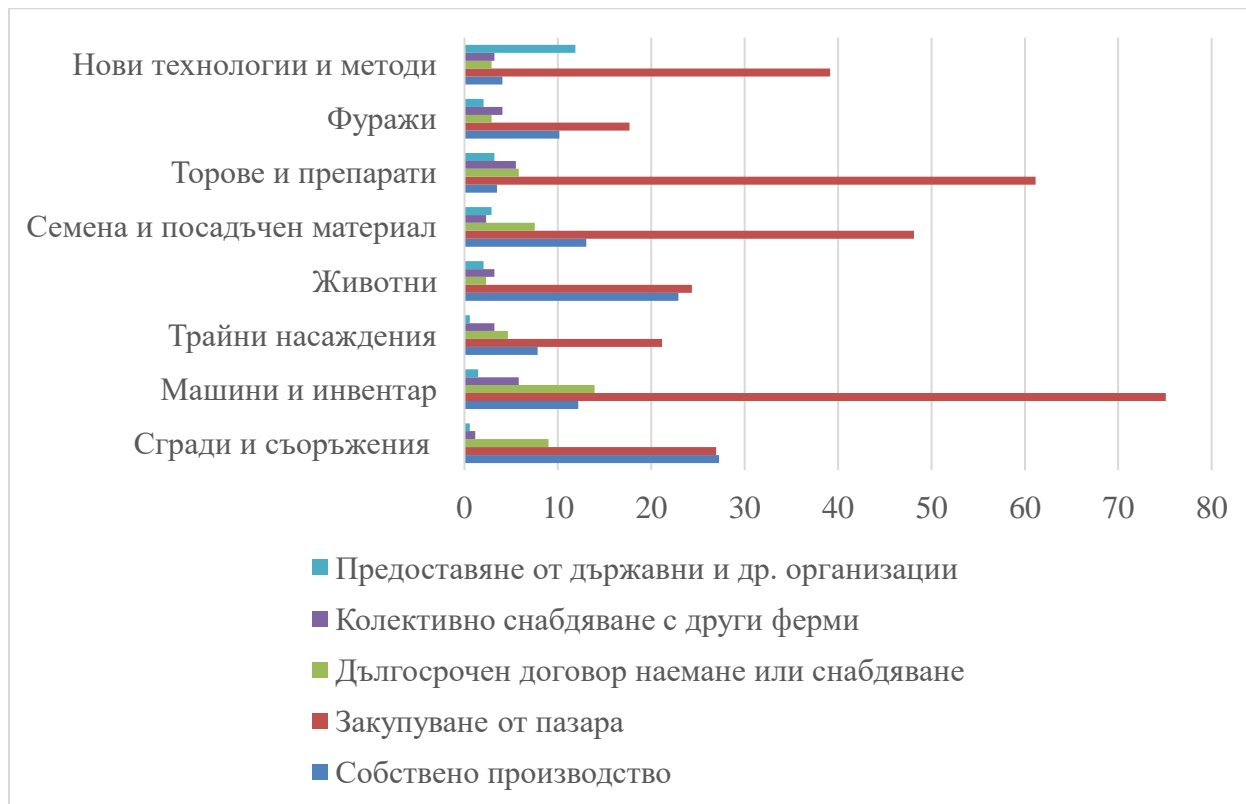
Предоставянето на необходимите услуги от публична организация безплатно или срещу определено заплащане или поемане на ангажменти се практикува от почти 48% от проучените стопанства.

Много ферми предоставят на други услуги за да използват свободни ресурси или като специализирана дейност целяща печалба, като в най-голяма степен това се отнася за механизирани услуги – съответно от всяко девето или единадесето от стопанствата.

Немалка част от стопанствата осигуряват необходимите им услуги посредством договор за размяна срещу услуги, продукти или ресурси, като в най-голяма степен това се отнася по отношение на механизирани услуги (15% от стопанствата) и поддръжката на машини и съоръжения (всяка десета ферма).

Една немалка част от анкетираните земеделски стопанства прилагат собствено снабдяване на необходимите им дългосрочни и краткосрочни активи (Фигура 6). Делът на фермите със вътрешно (собствено) производство на нужните им активи е особено голям по отношение на сгради и съоръжения (27,2%), фуражи (22,9%) и семена и посадъчен материал (13%).

Фигура 6. Дял на фермите използващи определен начини за снабдяване на необходимите активи и иновации (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

Основна форма за снабдяване на необходимите активи и иновации на мнозинството от българските стопанства е закупуване от пазара посредством мимолетен или стандартен контракт – за три четвърти от тях по отношение на машини и инвентар, за 61,2% за торове и препарати, за малко над 48% за семена и посадъчен материал, малко повече от 39% за нови технологии и методи, за 27% за сгради и съоръжения, 24,4% за животни, 21,2% за трайни насаждения, и близо 18% за фураж

Дългосрочен договор за наемане или снабдяване се използва от по-голям дял от фермите по отношение на машини и инвентар (14%), сгради и съоръжения (9%) и семена и посадъчен материал (8%).

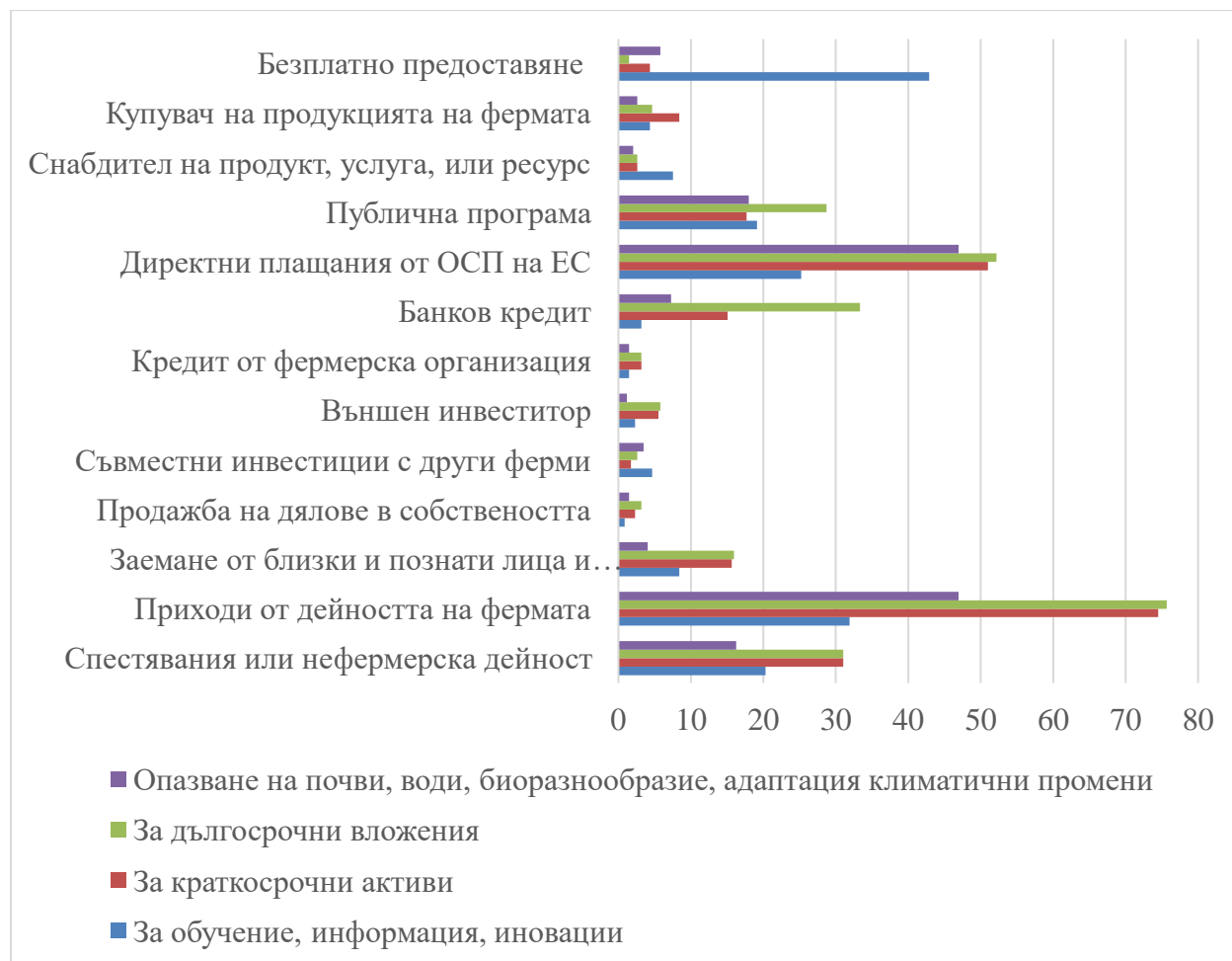
Сравнително малка част от българските стопанства използват някаква форма на колективно снабдяване на необходимите им активи и иновации, която е по разпространена за машини и съоръжения (5,8%), торове и препарати (5,5%) и фуражи (4,1%).

Предоставянето от държавни и други организации се използва от близо 12% от всички стопанства по отношение на нови технологии и методи, от почти 3% от фермите за семена и посадъчен материал, и в малка степен за останалите активи.

Само малка част от анкетираните ферми съобщават, че нямат нужда от външно финансиране на дейностите на стопанството. В същото време мнозинството от тях имат нужда от външно финансиране за ефективно финансиране на дейността си, включително малко повече от 93% за дългосрочни вложения, близо 85% за опазване на почви, води, въздух, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени, 82,3% за краткосрочни активи, и почти 76% за обучение, информация, и иновации.

Основна форма за финансиране на дейността на голяма част от българските ферми са спестявания или нефермерска дейност – съответно за краткосрочни или дългосрочни активи на 31%, за обучение, информация, и иновации на 21%, и за опазване на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени съответно на 16,3% от тях (Фигура 7).

Фигура 7. Дял на фермите използващи определен начин за финансиране на дейността на стопанството (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

Друга важна форма за финансиране са приходите от дейността на стопанството, като този източник е от особено значение за 76% от фермите по отношение на дългосрочни инвестиции в материални и биологични активи, за малко повече от 74% от тях за краткосрочни вложения, за близо 47% от фермите за финансиране на опазването на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени, и за почти 32% от тях за финансиране на обучение, информация, и иновации.

Директните плащания от ОСП на ЕС за източник за финансиране на дългосрочните и краткосрочни активи съответно на 52,2% и 51% от всички ферми, на дейности за опазване на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени на 47% от тях, и на разходите за обучение, информация, и иновации на 22,2% от стопанствата.

Участието на различни публични програми е форма за финансиране на дългосрочните вложения на 28,7% от българските ферми, на разходите за обучение, информация, и иновации на малко повече на 19% от тях, на дейностите за опазване на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени 18% от тях, и придобиването на краткосрочни активи на 17,7% от тях.

Ползването на договор за банков кредит е начин за финансиране на дългосрочните вложения на всяка трета българска ферма, на краткосрочните активи на малко над 15% от всички стопанства, и на разходите за опазване на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени на 7,2% от тях.

Прилагането на договор за заем от близки и познати лица и фирми се практикува от близо 16% от земеделските стопанства по отношение на финансирането на краткосрочните и дългосрочни активи, и 8,4% от тях за финансиране на тяхното обучение, информация, и иновации.

Кредит от фермерска организация ползват малко над 3% от българските ферми за финансиране на краткосрочни дългосрочни активи, е незначителна част от тях за обучение, информация, и иновации, и еко-управление и адаптация.

Продажбата на дялове в собствеността на фермата е малко ползвана форма на финансиране, като тя е важна съответно за 3,1% и 2,3% от стопанствата за финансиране на дългосрочните им и краткосрочни вложения.

Външен инвеститор е източник на финансиране на краткосрочните активи на около 6% от българските стопанства, е за много малка част от тях на обучение, информация, и иновации, и опазване на почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени.

Съвместните инвестиции с други ферми са начин на финансиране на обучение, информация, и иновации на 4,6% от българските стопанства, на дейността за опазване на

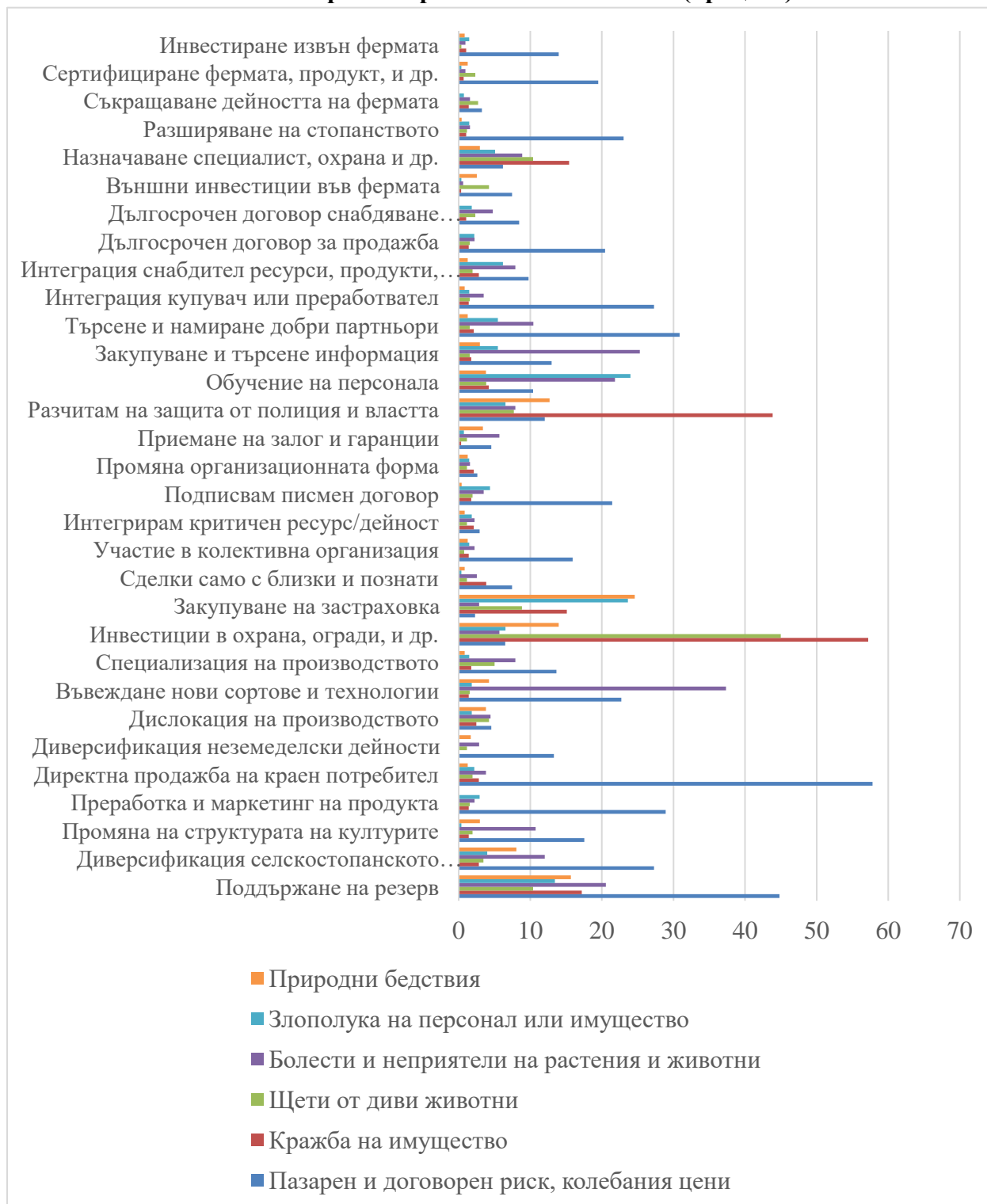
почви, води, биоразнообразие, и адаптация към климатични промени на 3,5% от тях, и за малка част от фермите по отношение на разходите за придобиване на краткосрочни и дългосрочни активи.

По-голяма част от анкетираните стопанства получават финансиране на обучение, информация, и иновации от снабдител на продукт, услуга, или ресурс (7,5%), и от купувач на продукцията на фермата за придобиване на краткосрочни активи (8,4%). Също така значителен дял от всички ферми получават безплатно предоставяне на необходимото им обучение, информация и иновации – близо 43%.

Немалка част от анкетираните ферми не предприемат никакви мерки за предпазване и минимизиране на риска за стопанството, включително почти 32% по отношение на риск от природни бедствия, близо една четвърт да риск от щети от диви животни, малко над 20% за риск от злополука на персонал или имущество, малко над 17% за кражба на имущество, почти 11% за пазарен и договорен риск, и за колебания на цени, и малко над 8% за риск от болести и неприятели на растения и животни.

Голяма част от стопанствата поддържат резерв като форма за управление на риска, в това число близо 45% за предпазване от пазарен и договорен риск и колебания на цените, почти 21% за предпазване на риск от болести и неприятели на растения и животни, малко над 17% за предпазване на риск от кражба на имущество, близо 16% за защита от риск от природни бедствия, малко над 13% за предпазване от риск за злополука на персонал или имущество, и малко над 10% за защита от риск за щети от диви животни (Фигура 9).

Фигура 9. Дял на фермите използващи определен начин за предпазване и минимизиране на риска за стопанството (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

Други основни форми за предпазване и минимизиране на рисковете за фермата са диверсификация на производството и промяна на структурата на културите, които се използват от по-голяма част от стопанствата за управление на пазарен и договорен риск, и колебания в цените (съответно 27.3% и 17.5% от всички производители), и за защита от болести и неприятели на растения и животни (съответно 12% и 10,8% от фермите). Диверсификацията на производството също се прилага за предпазване от природни бедствия от малко над 8% от стопанствата.

Заедно с това диверсификация в неземеделски дейности практикуват 13,3% от фермите за минимизиране на пазарен и договорен риск, и предпазване от риск в колебания на цените. От друга страна по тясна специализация на производството предприемат 13,6% от стопанствата за преодоляване на риска от пазарен и договорен риск, и колебанията на пазарните цени.

Други важни форми предимно за предпазване и минимизиране на пазарен и договорен риск, и колебания на цените са преработката и маркетинга на продукта и директната продажба на краен потребител, които се прилагат съответно от близо 29% и 58% от българските ферми.

Въвеждането на нови сортове и технологии е важна стратегия за предпазване и минимизиране на риска от болести и неприятели на растения и животни за 37,3% от фермите, и за намаляване на пазарен и договорен риск, и колебания на цените на 22,7% от тях.

Инвестициите в охрана, огради, и др. са начин за предпазване и минимизиране на риска от кражба на имущество, за щети от диви животни, и от природни бедствия съответно за 57,2%, 45% и 14% от всички стопанства.

Закупуването на застраховка или „продажбата на риска“ е важна форма за по-голям дял от стопанствата по отношение на защита от риска от природни бедствия (24,5), злополука на персонал или имущество (23,6%), кражба на имущество (15,1%), и щети от диви животни (8,8%).

Други начини за предпазване и минимизиране на пазарен и договорен риск, и риск от колебания на цените за значителна част от българските ферми са подписването на писмен договор (21,4%), участието в колективна организация (15,9%), и практикуването на сделки единствено с близки и познати (7,5%).

Голяма част от българските ферми разчитат на защита от полиция и властта за предпазване и минимизиране на риска за стопанствата им, в това число за кражба на имущество – 43,9%, природни бедствия - 12,7%, пазарен и договорен риск, и колебания на цени – 12%, болести и неприятели на растения и животни – 7,9%, и щети от диви животни – 7,7%.

Обучението на персонала е важна форма за управление на риска от злополука на персонал или имущество, болести и неприятели на растения и животни, и пазарен и договорен риск, и колебания на цени съответно за 24%, 21,8% и 10,4% от стопанствата. Освен това част от фермите назначават специалист, охрана и др. за защита от кражба на имущество (15,4%) и предпазване от щетите от диви животни (10,4%).

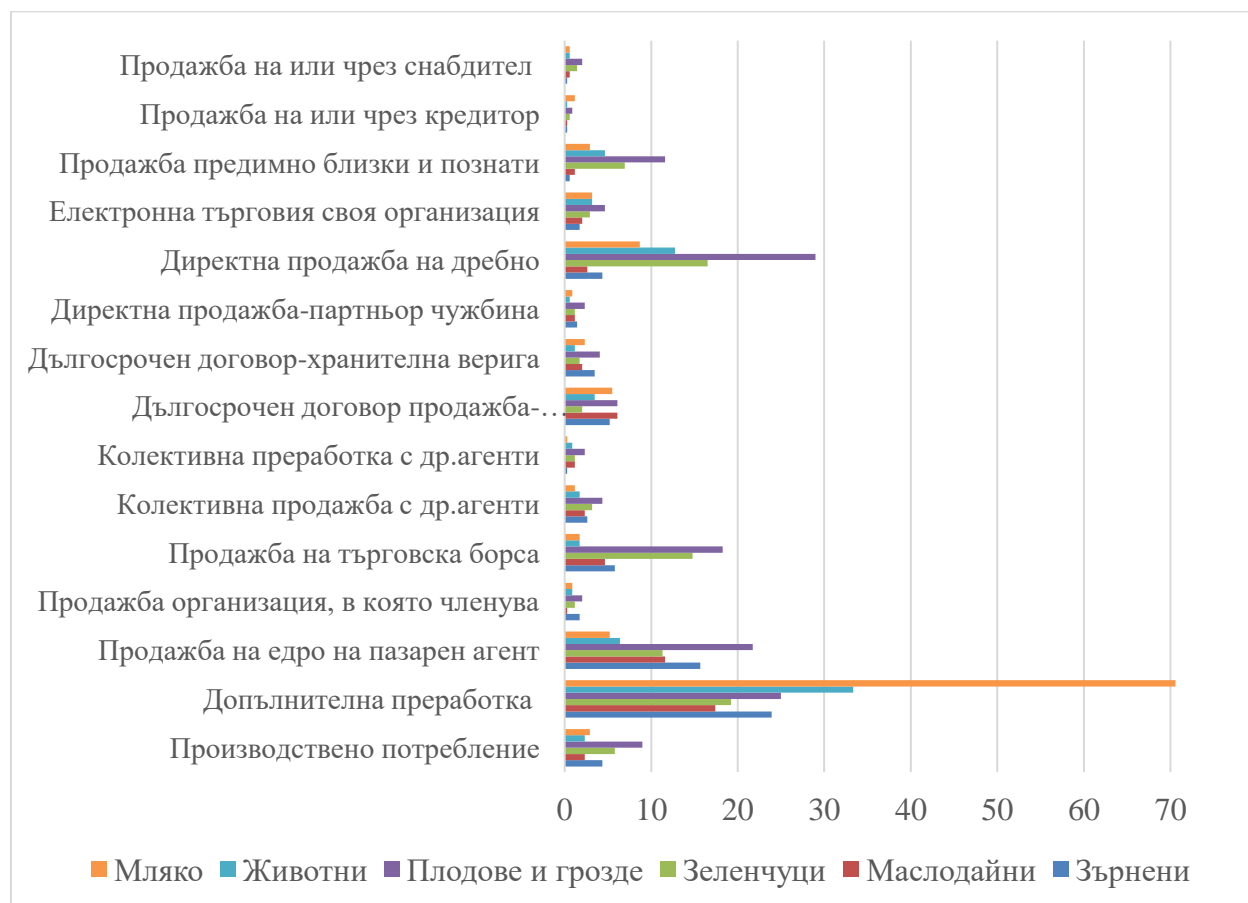
Закупуването и търсенето на информация, и търсенето и намирането на добри партньори се практикува от по-голям дял от българските ферми по отношение на предпазването и минимизирането на риска от болести и неприятели на растения и животни (съответно от 25,3% и 10,4% от стопанствата), и на пазарен и договорен риск, и колебанията на цените (13% и 30,8% от фермите).

Интеграцията с купувач или преработвател на фермерската продукция, интеграция със снабдител на ресурси, продукти, или услуги, и използването на дългосрочен договор за продажба, подписването на дългосрочен договор снабдяване продукти или услуги, външните инвестиции във фермата, разширяването на стопанството, сертифицирането на фермата, продукта, и др., и инвестирането извън фермата са важни форми за защита на пазарен и договорен риск, и колебания на цените съответно за 27,3%, 9,7%, 20,4%, 8,4%, 7,5%, 23%, 19,5% и 14% от всички стопанства.

Сравнително малък дял от стопанствата използват форми за управление на риска като дислокация на производството, интегриране на критичен ресурс или дейност, промяна организационната форма, приемане на залог и гаранции, и съкращаване дейността на фермата.

Малък дял от анкетираните ферми използват продукцията си за производствено потребление в стопанството, като най-много от тях правят това с произведените плодове и грозде (9%) и зеленчуци (5,8%) (Фигура 10).

Фигура 10. Дял на фермите използващи определен начин на реализиране на произведената продукция (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

В същото време, значителна част от фермите използват продукцията си за допълнителна преработка – близо 71% от стопанствата по отношение на млякото, една трета за животните, всяка четвърта за плодове и грозде, 24% за зърнените култури, малко над 19% за зеленчуците, и малко над 17% за маслодайни култури.

Продажбата на едро на пазарен агент е друга основна форма за реализация на произведената продукция на българските стопанства, като тя е най-разпространена за плодове и грозде (21,7% от фермите), зърнени култури (15,6%), маслодайни култури (11,6%) и зеленчуци (11,3%).

Продажба на търговска борса се практикува от най-много стопанства по отношение на плодове и грозде (18,35) и зеленчуци (14,8%).

Дългосрочен договор за продажба с преработвател на фермерската продукция се ползва в по-голяма степен при реализация на плодове и грозде, маслодайни култури, мляко, зърнени култури – съответно от 6,1%, 6,1%, 5,5% и 5,2% от стопанствата.

Дългосрочен договор с хранителна верига за реализация на продукцията се ползва в най-голяма степен при плодове и грозде от малко повече от 4% от българските ферми.

Директна продажба на дребно на произведената продукция от самите стопанства е широко практикувана форма за реализация, която е най-разпространена при плодове и грозде (29% от фермите), зеленчуци (16,5%), животни (12,8%) и мляко (8,7%).

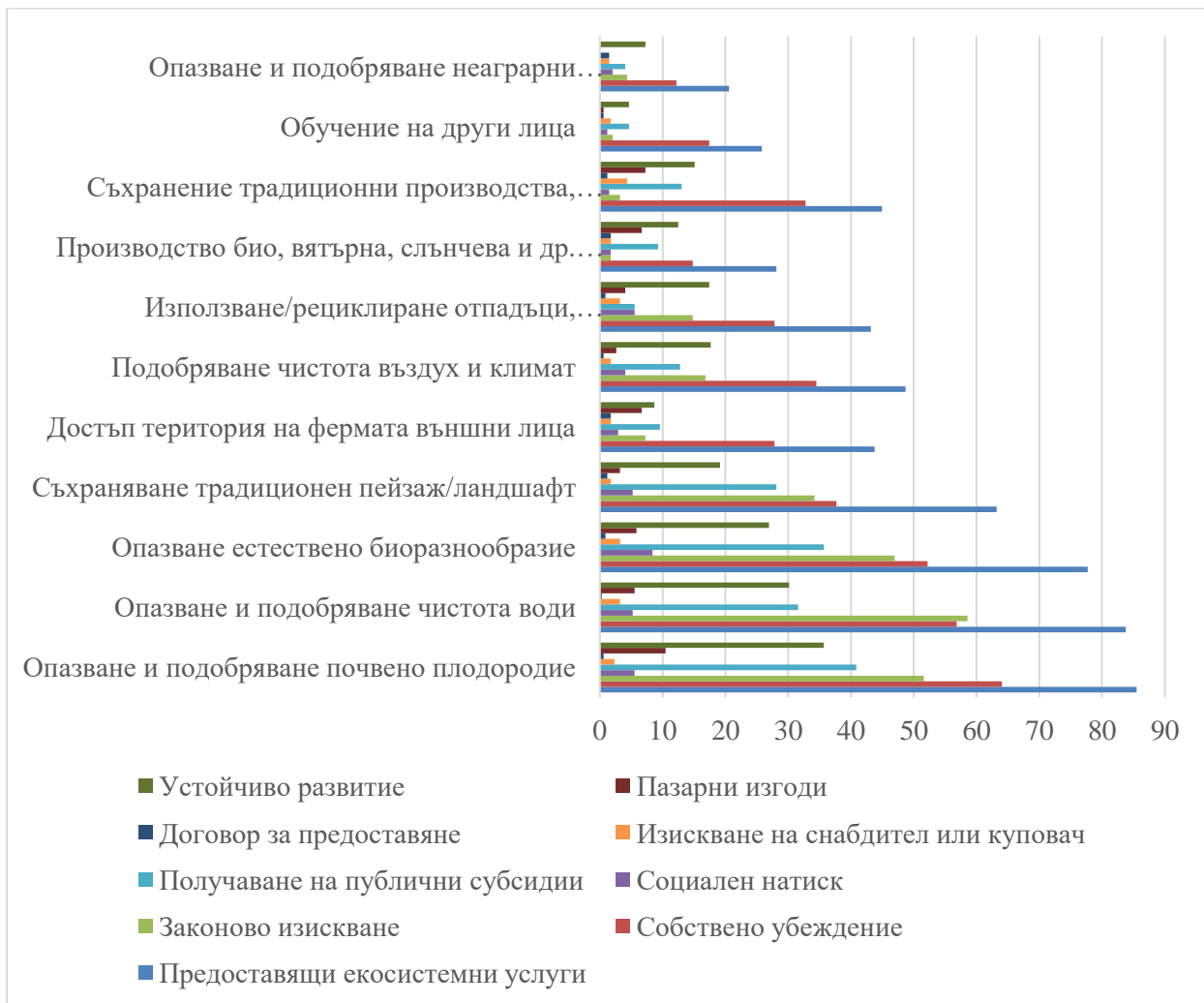
Електронна търговия своя самия фермер или негова организация се прилага от малка част от българските стопанства, като техният дял е най-голям при плодове и грозде - 4,6%.

Продажба предимно на близки и познати е форма за реализация на продукцията при по-голяма част от стопанствата за плодове и грозде (11,6%), зеленчуци (7%) и животни (4,6%).

Други форми за реализация на произведената продукция като продажба на организация, в която се членува, колективна продажба съвместно с други ферми и агенти, колективна преработка съвместно с други ферми и агенти, директна продажба на партньор в чужбина, продажба на или чрез кредитор на фермата, и продажба на или чрез снабдител на фермата се практикуват от малка част от българските стопанства.

Голяма част от анкетираните стопанства предоставят различен тип екосистемни услуги (Фигура 11). В най-голяма степен стопанствата допринасят за опазване и подобряване на почвеното плодородие, опазване и подобряване на чистотата на водите, опазване на естествено биоразнообразие, и съхраняване на традиционен пейзаж и ландшафт – съответно 85,5%, 83,8%, 77,7% и 63,2% от всички ферми.

Фигура 11. Дял и мотиви на фермите за предоставяне на различен тип екосистемни услуги (процент)



Източник: Анкета със земеделски производители

Голям дял от българските стопанства също така предприемат мерки да подобряване на чистота на въздух и климат (48,7%), съхраняват традиционни производства, сортове, и породи (44,9%), предоставят достъп територия на фермата за външни лица (43,8%), и използват и рециклират отпадъци, компостиране и др. (43,2%).

Освен това много стопанства произвеждат био, вятърна, слънчева и др. енергия (28,1%), обучават други лица (25,8%) и допринасят за опазване и и подобряване на неаграрни екосистеми (20,6%).

Собственото убеждение на фермера е важен фактор за предоставянето на голяма част от агро-екосистемните услуги, като то е важно за преобладаващата част от стопанствата по отношение на опазване и подобряване на почвеното плодородие (64,1%),

опазване и подобряване на чистотата на водите (56,8%), опазване на естественото биоразнообразие (52,2%), съхраняване на традиционен пейзаж и ландшафт (37,7%), подобряване на чистота на въздух и климат (34,5%), съхранение на традиционни производства, сортове, и породи (32,7%), предоставяне на достъпна територия на фермата за външни лица (27,8%), и използване и рециклиране отпадъци, компостиране и др. (27,8%).

Законовите и нормативни изисквания са друг важен фактор мотивиращ производството на екосистемни услуги на българските ферми. Той се посочва като важно условие от голяма част от стопанства за опазване и подобряване на чистотата на водите (58,6%), опазване и подобряване на почвеното плодородие (51,6%), опазване на естественото биоразнообразие (47%), и съхраняване на традиционен пейзаж и ландшафт (34,2%).

Получаване на публични субсидии е съществен фактор за стимулиране на дейността на значителен дял от стопанствата за опазване и подобряване на почвеното плодородие (40,9%), опазване и подобряване на чистотата на водите (31,6%), опазване на естественото биоразнообразие (35,6%), и съхраняване на традиционен пейзаж и ландшафт (28,1%).

Устойчивото развитие на стопанството се посочва като мотивация за предоставяне на екосистемни услуги от много ферми за опазване и подобряване на почвеното плодородие (35,6%), опазване и подобряване на чистотата на водите (30,1%), опазване на естественото биоразнообразие (27%).

За малко повече от 10% от фермите получаването на някакви пазарни изгоди е важен фактор за стимулиране на дейността им по опазване и подобряване на почвеното плодородие.

В същото време социалният натиск, изискването на снабдител или купувач, и наличие на специален договор за предоставяне се посочват като фактор за предоставяне на екосистемни услуги от незначителна част от българските стопанства.

Основните договорни форми използвани от българските земеделски стопанства в снабдяването на необходимите активи и услуги и в реализацията на продукцията и услугите им са обобщени в Таблица 5.

Таблица 5. Основни видове договори използвани от фермите в снабдяването на необходимите активи и услуги и в реализацията на продукцията и услугите

Функционална област на фермата	Основни договорни форми			
	<i>Пазарен договор</i>	<i>Специален договор</i>	<i>Коалиционен договор</i>	<i>Обществен договор</i>
Снабдяване със земя и други природни ресурси	Покупка Краткосрочен наем	Дългосрочна аренда с фиксирана рента Дългосрочна аренда с подялова рента Дългосрочна аренда с пазарна рента	Коопериране Партньорство	Аренда на държавни земи Аренда на водоеми и напоителни системи
Снабдяване с труд	Дневно наемане Сезонно наемане	Постоянен трудов договор с фиксирано възнаграждение Постоянен трудов договор с възнаграждение обвързано с крайните резултати	Партньорство Коопериране	
Снабдяване с краткосрочни материални активи	Покупка чрез мимолетен договор Стандартен договор	Дългосрочен договор за доставка Договор за снабдяване в пакет с кредитиране, услуги, и/или покупка на фермерска продукция	Коопериране	

Снабдяване с дългосрочни материални активи	Покупка чрез мимолетен договор Стандартен договор	Договор за дългосрочно наемане Договор за покупка в пакет с кредитиране (лизинг) и/или услуги (обслужване)	Партньорство Коопериране	Аренда на държавно имущество Аренда на напоителни системи
Снабдяване с услуги	Покупка чрез мимолетен договор Стандартен договор	Дългосрочен договор за снабдяване Договор за снабдяване в пакет с други услуги, продукти или кредитиране	Партньорство Коопериране	Информация и съвети в земеделието Обучение
Снабдяване с иновации и ноу-хау	Покупка чрез мимолетен договор Стандартен договор Безплатни консултации в системата за съвети	Дългосрочен договор за снабдяване Договор за снабдяване в пакет с материални активи и/или кредитиране	Коопериране	Научни продукти и иновации
Финансиране	Банков заем Заем от частно лице	Съвместно инвестиране Кредитиране в пакет с доставка на материални активи и услуги	Партньорство Кредитна кооперация	Държавна програма Субсидии от ОСП на база използвана земя и др.

	Заем от частна организация			
Застраховане	Покупка на застрахователна полица Покупка на “застрахователна услуга”	Застраховане в пакет с материални активи Дългосрочен договор за застраховане	Коопериране	Резервен фонд
Реализация на фермерската продукция и услуги	Продажба на дребно Продажба на едро Стандартен договор Дигитален маркетинг	Дългосрочен договор за изкупуване Взаимносвързан договор за изкупуване в пакет с кредитиране, доставка на материални активи и/или услуги Търговия с биологични, еко и др. продукти с независима сертификация и одит	Партньорство Коопериране	
Услуги с характер на колективни и публични блага	Продажба на дребно	Дългосрочен договор с частна организация Дългосрочен договор с неправителствена или др. организация	Партньорство Коопериране Колективни кодове за поведение	Обществени еко-договори Кръстосано съответствие

Източник: автора.

4. Еволюция на формите на гавърнанс в сравнение с предприсъединителния период на страната в Европейския съюз

Прилагането на подобен подход (методология, въпросник) в настоящето и предишно проучване през 2001 г. (Башев и Терзиев, 2001, 2002) дава реална възможност да се оцени фундаменталната еволюция на управлението на земята в българското селско стопанство през последните две десетилетия.

Основните форми на снабдяването с ресурси, и реализация на продукцията в земеделските стопанствата се променят значително през последните двадесет и пет години (Таблица 4). В началото на века съществуват огромен брой ферми с по-малки размери, включително огромен „полупазарен“ сектор и стопанство за самозадоволяване, базирано предимно на малки фамилни ресурси и разпокъсани парцели собствена земя. Основният форма за придобиване на собственост върху земята е реституцията (приватизацията) на земеделските земи, в резултат от ликвидацията и приватизацията на старите обществени стопанства (АПК, ТКЗС, ДЗС и др.). Правата на частна собственост върху земите (и другите ресурси, услуги, води и т.н.) не бяха напълно дефинирани, и възстановени в реални граници, добре оспорвани и адекватно санкционирани. Следователно сезонните (годишни) договори за наем със стотици и хиляди поземлени собственици и партньорствата с малобройно членство (съвместно обработване на земи) бяха доминиращи (най-ефективни) форми за разширяване на фермите.

Таблица 4. Еволюция на аграрния гавърнанс в България

Характеристики	Предприсъединителен период (2000-2001г.)	Настояще (2023-2024г.)
Частна собственост	Неуточнена, временна, спорна, индивидуална и семейна собственост, малък мащаб, само български граждани, основна форма на снабдяване със земя, без частни права върху води и други природни ресурси, големи стопанства без собственост върху земята, значителен дял недоизползвани или неизползвани земеделски земи, нерегулиран достъп до обществени земи	Установена, законно санкционирана, позволена за чуждестранни агенти, разнообразна форма на собственост (организациона, неземеделски агенти, международна), концентрация в малки и големи структури, една от алтернативните форми на снабдяване на земя, нови частни права върху води, екосистемни услуги, интелектуални продукти, географски произходи, недостиг на земи в определени райони, договор за ползване на обществени земи

Фермерски структури	Многобройни, в процес на развитие, ниска ефективност и устойчивост, малки размери, собствени и фамилни (земя, труд, спестявания) ресурси, силно коопериране в използването на земята, голяма степен на самозадоволяване, стратегия за оцеляване, широко разпространена частична заетост в селското стопанство	Намален брой на земеделските стопанства, повече формално регистрирани ферми, по-малко значение на нерегистрираните и кооперативните стопанства, установени, високоефективни и конкурентни, интензивно външно пазарно и частно снабдяване на (поземлени, трудови, финансови, иновации) ресурси, суровини и услуги, разнообразен тип коалиции, стратегия за дългосрочно развитие, професионални фермери
Пазари	Неразвити, липсващи, фрагментирани, неформални, липса на адекватна инфраструктура, примитивни и персонализирани размени, монополни позиции, недостатъчна и асиметрична информация, липса на обществена подкрепа и регулации	Добре развити пазари на ресурси и продукти, конкурентна, модернизирана инфраструктура, отворени към ЕС, официално регистрирани и отчетени трансакции, публично подкрепяни, регулирани и санкционирани (стандартни, правила и т.н.), интензивен безличен обмен, специализирани агенти, намалена асиметрия на пазарната информация
Форми на снабдяване на земя	Собствена земя, временни права на собственост, договор за сезонен и годишен наем, съвместно обработване на земя, квази и напълно интегрирани, ограничение за максимален размер на поземлена собственост и наета земя, без стимули за дългосрочни инвестиции в земя, случайни сделки между приятели, фамилни и затворени общности, нелегитимно използване на частни и обществени земи	Собственост, покупко-продажба, краткосрочен наем, дългосрочна аренда, отдаване под наем, колективна обработка, чисти и прости форми, силен стимул за инвестиции за подобряване на земята, специфика в защитени зони и територии, интензивно договаряне в зависимост от спецификата на активите и нуждите от разширяване на стопанството, неформални форми в по-малък мащаб и в отдалечени райони
Вид на договорите и цените	Неформални, стандартни („класически“), сложни и хибридни (взаимосвързани) форми, частно санкционирани, рента в натура, забавено, намалено или липса на плащане на обещаната рента	Писмени, регистрирани, законово санкционирани, публично регулирани (форма, срокове, период, регистрация), съобразени с нуждите на агентите (специални, „неокласически“), заплащане в брой, управлявани от доверие и репутация, поддържани и

		санкционирани от трета (частна или обществена) страна
Институционална среда	В процес на хармонизация с ЕС, висока (институционална, пазарна, поведенческа) неопределеност, динамични и (често) противоречиви изменения, остарели и лошо прилагани екологични стандарти, липса на достатъчна обществена подкрепа, висока корупция	Модернизирана в съответствие с ЕС, огромна публична подкрепа чрез ОСП (субсидии, кредитиране, обучение, пазарна информация и т.н.), плащания по ОСП на база използвана земеделска площ, изисквания за кръстосано съответствие (включително опазване на околната среда и биоразнообразието, и др.), подобро санкциониране и наказване на нарушителите
Транзакционни разходи и фактори за развитие на фермата	Ниски транзакционни разходи за снабдяване на земя, много високи транзакционни разходи като цяло, най-критичните фактори - високи разходи за санкциониране на договорите, снабдяване с кредит и маркетинг на продукцията	Умерени или ниски транзакционни разходи за снабдяване на земя, критични фактори - законодателна и регулаторна среда, високи разходи за снабдяване на работна сила, високи разходи за снабдяване със суровини и финанси, маркетинг, регистрация и сертифициране, наличие на неформален сектор, социално-икономическа ситуация

Източник: автора

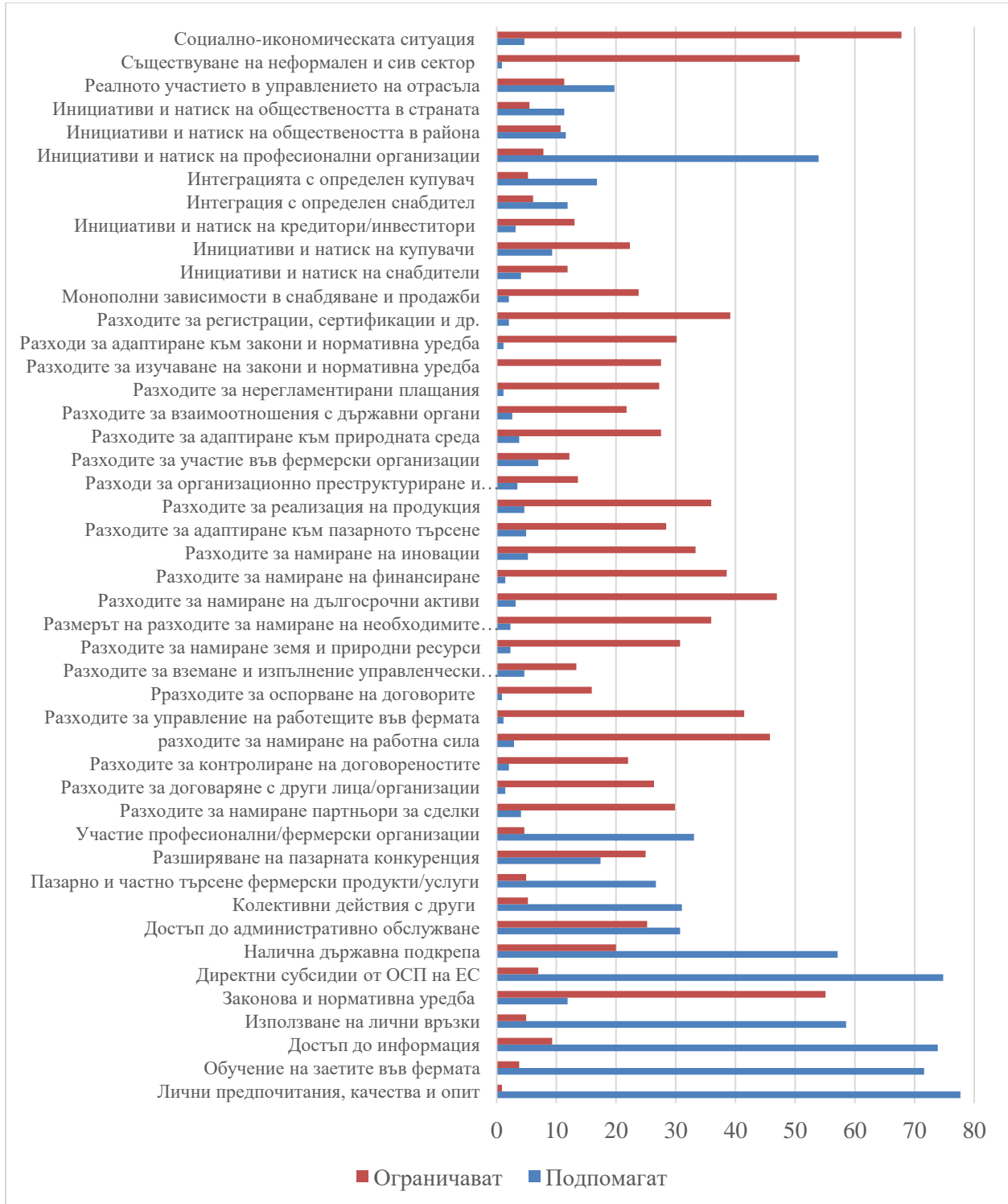
Повечето пазари бяха неразвити и динамични, докато структурите на гавърнанс силно неустойчиви (частична заетост със фермерство, многобройни провали, фалити, сливания, поглъщания, временни организации в процес на приватизация, краткосрочни договори, кеш енд кери сделки и др.). Появиха се много нови агенти без история, репутация или стратегия да останат в селското стопанство. Пазарната, институционалната и поведенческата неопределеност бяха огромни и пречеха на осъществяването на потенциално изгоден за всички страни обмен между предприемачи, собственици на ресурси и потребители.

Нямаше ефективна публична система за санкциониране на законите и договори, и неформални частни (нерегистрирани, нелегитимни) форми бяха широко разпространени за управление на снабдяването на земя и защита на транзакциите – взаимосвързани форми (например снабдяване на земя срещу маркетинг), бартерни сделки, персонализирани (вместо безлични пазарни) размени, форми частно санкциониране, незаконно използване на частни и публични земи и др. Пазарите за продажба на земя и дългосрочна аренда практически липсваха и прилагането на подобни форми на снабдяване на земя беше много рядко.

Транзакционните (информационни, осъществяване, санкциониране, учене от грешки и т.н.) разходи, свързани с външното снабдяване със земя (и други фермерски транзакции), бяха много високи поради бързата модернизация на институционалната среда (въвеждане и прилагане на законите и нормативната уредба на ЕС, множество промени и изменения в нормативните документи и държавните институции), либерализация на пазарите, неадекватна пазарна инфраструктура, ниска ефективност на системата за санкциониране на частни договори, реструктуриране на земеделски структури и производство, малък управленски опит на фермери, примитивни технологии, недостатъчна публична подкрепа (обучение, съвети, субсидии), монополни позиции на държавни или частни агенти, широко разпространена корупция и т.н. Освен това ефективната оптимизация на размера на фермата беше силно ограничена от високите разходи за санкциониране на договорите като цяло, и от огромните разходи за снабдяване с кредит и маркетинг на продукцията.

Проучването установи, че критичните фактори (и транзакционни разходи), които силно ограничават развитието на много български ферми на настоящия етап от прилагане на ОСП на ЕС са: законодателната и нормативна уредба в страната и отрасъла, размерът на разходите за намиране на необходимата работна сила, размерът на разходите за управление на наетия труд и работници във фермата, размерът на разходите за намиране на необходимите земи и природни ресурси, размерът на разходите за намиране на необходимите краткосрочни и дълготрайни активи, размерът на разходите за намиране на необходимото финансиране за фермата, размерът на разходите за намиране на необходимите иновации, размерът на разходите за маркетинг на продукцията и услугите на фермата, размерът на разходите за регистрация, сертификация и др., наличието на неформален и сив сектор в селското стопанство, и социално-икономическата ситуация в района и страната (Фигура 9). В периодът преди присъединяване към ЕС основните фактори ограничаващи развитието на земеделските стопанства бяха високите разходи за осигуряване на банков кредит и за реализация на произведената продукция.

Фигура 9. Фактори, силно подпомагащи или ограничаващи развитието на българските стопанства (процент ферми)



Източник: Анкета със земеделски производители

Заклучение

Налице е огромно развитие в управлението на снабдяването с ресурси, услуги, иновации и реализация на продукцията на българските стопанства през последните две десетилетия. Въпреки това обаче, поради недостатъчната (статистическа, официална и т.н.) информация и традиционните неадекватни (неокласическа икономика, теория на агентите и т.н.) подходи за анализ, няма пълно познаване на доминиращите форми и движещи фактори на гавърнанса в основните функционални области на фермерско управление. Това възпрепятства вземането на управленчески решения на всички нива - от мениджмънта на земеделските стопанства и аграрния бизнес и формирането на техните стратегии до колективните действия, включването на трети страни (местна власт, неправителствени организации и др.), и разработването и прилагането на политики на правителството и ЕС.

Това изследване доказва, че методологията на Новата институционална икономика позволява по-добро изучаване и разбиране на реалните агенти, форми, процеси, резултативен ред, ефективност и прогрес на (поземления и цялостен) гавърнанс на аграрната сфера. По-конкретно, той разкри формалните и неформалните форми на управление на снабдяването на земя, прилагани от българските стопанства от различен тип и местоположение, и критичните фактори за тяхното развитие. Поради това той трябва да се използва по-широко и периодично в икономически анализи на различни нива – ферми от различен тип, размер и местоположение, международни сравнения, и т.н.

Прилагането на предложението холистичен подход изисква събиране на нов тип (микро) икономически данни за важни характеристики на аграрните агенти, различните форми на управление на техните отношения, и критични измерения и разходи за транзакциите. Това налага значителни промени в официалната система за събиране на информация в страната и ЕС (национална и международна агростатистика), по-голямо сътрудничество на различни заинтересовани страни (менижери на ферми, професионални организации, Национална служба за съвети в земеделието, държавни и международни агенции), и прилагане на по-холистични и интердисциплинарни подходи в икономическия анализ на учени, експерти, професионални организации и публични агенции.

5. Заключение

В тази част на разработката се направи опит да се идентифицират основните управленчески и договорни форми използвани от българските ферми на съвременния етап на развитие. В следващите части на разработката ще се направи икономическа характеристика на основните типове договори в аграрната сфера и оценка на техните предимствата, недостатъците и критичните фактори в условията на прилагане на ОСП на ЕС и специфика на участващите агенти. След това ще се направи и задълбочен анализ на различните типове управленчески и договорни форми и техните фактори на развитие в различните функционални области на фермите от различен тип и месторазположение.

Литература:

Аграрен доклад (2023). Аграрен доклад за състоянието и развитието на селското стопанство. София: МЗХ.

Башев Х. (2000): Ефективни форми за организация на аграрните транзакции, Икономика и управление на селското стопанство, 4, 3-12.

Башев Х. (2000): Икономика на аграрните институции, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 16-21.

Башев Х. (2000): Икономически граници на фермата, Икономика и управление на селското стопанство, 5, 3-17.

Башев Х. (2006). Управление на аграрната и селска устойчивост, Икономика и управление на селското стопанство, 4, 27-37.

Башев, Х. (2009): Управление на договорните отношения на фермата, Икономика и управление на селското стопанство, 2, 38-50.

Башев Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации, Икономическа мисъл, 4, 46-77.

Башев Х. (2014). Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, 1, 29-55.

Башев Х. (2023): Подход за дефиниране и анализиране на аграрното управление (governance), Икономически и социални алтернативи, No 3, 5-23.

Башев Х. и колектив (2024): Въведение в икономиката на аграрните договори, ИАИ, София.

Башев Х. и Д.Терзиев (2001): Организация на снабдяването със земя в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 6, 17-27.

Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването с материални активи в Българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 2, 17- 24.

Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването с услуги в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 3, 20-28.

Башев Х. и Д.Терзиев (2002): Организация на снабдяването със труд в българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, 1, 21-30.

Башев Х. и Ш Че (2018): Управление и оценка на аграрната устойчивост в България и Китай (GOVERNING AND ASSESSMENT OF AGRARIAN SUSTAINABILITY IN BULGARIA AND CHINA), Институт по аграрна икономика, София.

Agro-Governance Project (2024). The Mechanisms and the Modes of Agrarian Governance in Bulgaria. IAE. Available at: <https://agro-governance.alle.bg/> [Accessed 1 October 2024].

Bachev, H., Tsuji, M. (2001). Structures for organization of transactions in Bulgarian agriculture. - Journal of the Faculty of Agriculture of Kyushu University, 46. pp. 123-151.

Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability. New York: Nova Science Publishers.

Bachev, H. (2012). Governing of Agro-Ecosystem Services in Bulgaria, Research Topics in Agricultural and Applied Economics 3, Bentham Science Publisher, 94-129.

Bachev, H. (2016). Sustainability of farming enterprise-understanding, governance, evaluation, Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка, 2 (179), 6-15.

Bachev, H. (2023). Agrarian Governance - Who, What, Why, How, Where, When, Price, Level? - Theoretical and Practical Research in Economic Fields, 14, 105–125.

Bachev, H. (2022). An Approach to Assess the Governance Efficiency of Bulgarian Farms. - Economic Alternatives, 4, pp. 769-787.

Bachev, H. (2024). Economic Dimensions of Agrarian Contracting. - Theoretical and Practical Research in Economic Fields, 2, pp. 288-318.

Bachev, H., Terziev, D. (2019). Sustainability of Agricultural Industries in Bulgaria. Journal of Applied Economic Sciences, 14 (1), 118-129.

Bachev, H., Ivanov, B. (2024). Framework for Holistic Assessment of the Quality of Agri-food Governance in Bulgaria. - Sustainability, 16 (5), 2177. <https://doi.org/10.3390/su16052177>

Bachev, H., Ivanov, B., Sarov, A. (2021). Assessing Governance Aspect of Agrarian Sustainability in Bulgaria, Bulgarian Journal of Agricultural Sciences, 27 (3), 429–440.

Babajanov, A., Islomov, U., Umarov, S., Abdiramanov, R., Inoyatova, M. (2023). Organizational and economic mechanisms of regulating land relations in agriculture, BIO Web of Conferences 65, 03005. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20236503005>

Beingessner, N. (2023). Alternative Land Tenure Models: International Case Studies and Lessons for Scotland. James Hutton Institute.

Bigelow, D. Borchers, A., Hubbs T. (2016). U.S. Farmland Ownership, Tenure, and Transfer, Economic Information Bulletin, 161. Washington DC: USDA.

Coase, R. (1998). The New Institutional Economics. – American Economic Review, 88, pp. 72–74.

Currie, J. (1981). The Economic Theory of Agricultural Land Tenure. Cambridge: Cambridge University Press.

Daudu, A., Awotide, B., Adefalu, L., Kareem, O., Olatinwo, L. (2022). Impact of land access and ownership on farm production: Empirical evidence from gender analysis in Southwestern Nigeria. - African Journal on Land Policy and Geospatial Sciences, 5(1), pp. 139–163. <https://doi.org/10.48346/IMIST.PRSM/ajlp-gs.v5i1.29079>

Feeny, D., Feder G. (1990). Land Tenure and Property Rights: Theory and Implications for Development Policy. - The World Bank Economic Review, 5(1), pp. 135-53, DOI: 10.1093/wber/5.1.135

Furubotn, E., Richter, R. (2005). Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Ivanov, B., Vasileva, S., Bachev, H., Toteva, D., Sarov, A., Mihaylova, M. (2022). Classification of farm scale and approach for sample's processing. - Agricultural Economics and Management, 67(1), pp. 60-70 (in Bulgarian).

Ivanova, P. (2023). Land relations: social impacts and projections. - Bulgarian Journal of Agricultural Science, 29 (Suppl. 1), pp. 64-70.

Georgiev, M. (2013). Impact of the Administration Structure and Transaction Costs on the Agricultural Land Market. - Trakia Journal Science, 11, pp. 527–534.

Georgiev, M. (2024). Agricultural land, governance, and institutional change: Evidence from a Bulgarian study. - Journal of Infrastructure, Policy and Development, 8 (6), pp. 1-23. <https://doi.org/10.24294/jipd.v8i6.4304>

Georgiev M., Stoeva, T., Dirimanova, V. (2023). The governance structure of agricultural land contracts—discrete structural alternatives. - Bulgarian Journal of Agricultural Science, 29 (Suppl. 1), pp. 71-83.

Guo, Y., Cui, M., Xu, Z. (2023). Performance Environment, Contract Binding, and the Contract Structure of the Farmland Transfer Market. - Land, 12, 1582. <https://doi.org/10.3390/land12081582>

James, H., Klein, P., Sykuta, M. (2011). The Adoption, Diffusion, and Evolution of Organizational Form: Insights from the Agrifood Sector. - Management Decision Economics, 32, pp. 243–259.

Hayami, Y., Otsuka, K. (1993). The Economics of Contract Choice: An Agrarian Perspective. Oxford: Oxford University Press.

He, Y., Collins A. (2021). The effect of information structure on farmland contractual choice: toward a revised theory of share tenancy with new evidence from Guangdong, China. - *International Review of Law and Economics*, 65, 105949, <https://doi.org/10.1016/j.irle.2020.105949>.

Kirechev, D. (2024). Assessment of the Profitability of Agricultural Holdings in Bulgaria by Specialization and by Territorial Areas. - *Journal of Mountain Agriculture on the Balkans*, 2024, 27 (2), pp. 342-39.

Liu, R., Gao, Z., Nian, Y., Ma, H. (2020). Does Social Relation or Economic Interest Affect the Choice Behavior of Land Lease Agreement in China? Evidence from the Largest Wheat-Producing Henan Province. - *Sustainability*, 12, 4279. <https://doi.org/10.3390/su12104279>

Léger-Bosch, C. (2019). Farmland Tenure and Transaction Costs: Public and Collectively Owned Land vs Conventional Coordination Mechanisms in France. - *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 67 (3), pp.283-301.

MAF (2023). Census of Agricultural Farms in Bulgaria in 2020. Sofia: MAF.

Marinov, P. (2020). Sustainable Development and Spatial Location of Protected Green Spaces in Bulgaria. Proceedings, 13th International Scientific Conference WoodEMA, Vinkovci, pp. 13-18.

Ménard, C., Shirley, M. (2022). *Advanced Introduction to New Institutional Economics*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Mihailova, M. (2022). Land relations and the influence of the institutional environment on the Bulgarian agriculture", dissertation for ONS "Doctor", IAI, Sofia (in Bulgarian).

Mdoda, L., Gidi, (2023). Impact of Land Ownership in Enhancing Agricultural Productivity in Rural Areas of Eastern Cape Province. – *Scientific African Journal Agricultural Extension*, 51 (2), pp.1-23.

Murken, L., Gornott, C. (2022). The importance of different land tenure systems for farmers' response to climate change: A systematic review. - *Climate Risk Management*, 35, 100419, <https://doi.org/10.1016/j.crm.2022.100419>

Ostrom, E. (2009), *Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems*. Nobel Prize Lecture, 8 December 2009. Nashville: American Economic Association.

Otsuka, K., Chuma, H., Hayami, Y. (1992). Land and Labor Contracts in Agrarian Economies: Theories and Facts. - *Journal of Economic Literature*, 30, pp. 1965-2018.

Onofri L., Trestini, S., Mamine, F., Loughrey J. (2023). Understanding agricultural land leasing in Ireland: a transaction cost approach. - *Agricultural and Food Economics*, 11 (17), <https://doi.org/10.1186/s40100-023-00254-x>

Reiss, F. (1972). Buying versus Renting Farmland. - *Illinois Agricultural Economics*, 12 (1), pp. 37-40.

Royer, J. (2014). *The Theory of Agricultural Cooperatives: A Neoclassical Primer*. Faculty Publications: Agricultural Economics. 123. Lincoln: University of Nebraska. Available at: <http://digitalcommons.unl.edu/ageconfacpub/123> [Accessed 1 October 2024].

Roumasset, J., Uy, M. (1986). *Agency Costs and the Agricultural Firm*. - Center Discussion Paper, No. 501. New Haven: Yale University.

Shouying, L. (2019). The structure and changes of China's land system. - *China Agricultural Economic Review*, 11 (3), pp. 471-488, DOI 10.1108/CAER-05-2018-0102

Singirankabo, U. (2022). *Relations between Land Tenure Security, Farmland Use and Agricultural Productivity: A Spatio-Temporal Comparative Assessment of Farmland Tenure Arrangements and Agriculture Strategizing in Rwanda (2006-2017)*. Dissertation, Delft University of Technology, <https://doi.org/10.4233/uuid:e6c19040-026b-4053-a6fb-dc66f83e4462>

Sykuta, M., Cook, M. (2001). A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives. - *American Journal of Agricultural Economics*, 83(5), pp.1273-1279.

Yovchevska P., Penov, I., Koteva, N., Stanimirova, M., Georgiev, M., Stoeva, T., Krishkova, I., Sarov, A., Tsviatkova, D., Kirechev, D., Ivanova, P., Mitov, A., Mikova, R., Mihailova, M., Grozdanova, D. (2021). *Land relations - challenges and opportunities for development/ Sofia: IAE (in Bulgarian)*.

Williamson, O. (2005). *The Economics of Governance*. - *American Economic Review*, 95, pp. 1–18.

Zang, D., Yang, S., Li, F. (2022). The Relationship between Land Transfer and Agricultural Green Production: A Collaborative Test Based on Theory and Data. - *Agriculture*, 12, 1824, <https://doi.org/10.3390/agriculture12111824>